

Sociální reprodukce a rozvoj dělnické třídy zahrnuje řadu procesů v oblasti ekonomické, sociální a psychologické, které jsou navzájem úzce provázány jednotou její historické úlohy ve výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. Není to jen kvantitativní převaha, která z dělnické třídy činí prvořadý objekt sociologického zájmu, ale především její neustále rostoucí kvalitativní význam pro současný i budoucí charakter sociální struktury. To se týká také mobilitních procesů, tedy jedné stránky sociální reprodukce společenských tříd a skupin — jejich geneze, směrů mezigeneračních a vnitrogeneračních přesunů a vlivu těchto přesunů na dynamiku a přeměny sociálně třídní struktury společnosti. Sociální mobilita v socialistické společnosti je především mobilitou dělnické třídy, a to jednak na základě její rozhodující početní váhy, jednak v důsledku jejího určujícího významu pro měnící se podobu a společenský obsah mobilitních procesů.

Mobilitní přesuny, alespoň pokud jde o jejich kvantitativní stránku, jsou empiricky poměrně dobře zachytitelné; přesto jsme stále na počátku jejich konkrétní analýzy, a tím spíše i na počátku teoretického uchopení tohoto aspektu reprodukce sociálně třídní struktury. Badatelé ze socialistických zemí se však stále více tímto problémem zabývají, a to jak v teoreticko-metodologické rovině, tak v konkrétních výzkumech a analýzách. Sociální mobilita se rovněž stala důležitou součástí dlouhodobé mezinárodní spolupráce na otázkách vývoje sociální struktury socialistických zemí. Některé skutečnosti jsou již známe. V porovnání zemí s rozdílným společenským zřízením se ukázalo, že sociální mobilita dosahuje v socialistických zemích objemů podstatně vyšších než v zemích kapitalistických [Charvát — Linhart — Večerník 1978]. Historický vývoj sociální mobility má v socialistických zemích své výrazné zvláštnosti, zejména pokud jde o její aktivní roli ve společenských přeměnách [Večerník 1983]. Protože dělnická třída stojí v centru mobilitních procesů, dotýkají se tato specifika především jejího postavení ve společnosti a její sociální reprodukce. Pokusíme se je naznačit jednak v historické dynamice, jednak v porovnání některých socialistických zemí.

1. Postavení hlavních společenských skupin v mobilitních procesech

Sociální mobilita je společným výrazem specifických sociálních přesunů jednotlivých společenských skupin, které do celkových mobilitních procesů vstupují zpravidla v různé míře. Mobilita je opakem stability v „sociálním prostoru“, tj. reprodukční uzavřenosti zakotvené v nějaké formě dědictví, ať materiální či nemateriální povahy. Typickou materiální formou dědictví byla kontinuita vlastnictví výrobních prostředků, která byla rozhodujícím důvodem mezigenerační a vnitrogenerační immobility buržoazie a rolnictva. Příkladem nemateriální formy dědictví je kontinuita vzdělání, která podmiňovala vysokou míru seberekrutace sociální skupiny inteligence.

Z tohoto hlediska byla tedy dělnická třída obecně nejpohyblivější společenskou skupinou, neboť vstupovala do procesů sociální strukturace „nevybave-

Tabulka 1. Sebereprodukce hlavních společenských skupin podle počátku práce dotázaného v některých socialistických zemích

Období počátku pracovní aktivity	ČSSR			BLR			MLR			PLR		
	Dělníci	Zaměstnanci	Zemědělci	Dělníci	Zaměstnanci	Zemědělci	Dělníci	Zaměstnanci	Zemědělci	Dělníci	Zaměstnanci	Zemědělci
do 1940	1,32	4,16	1,77	2,63	9,82	1,18	1,87	7,59	1,46	2,41	8,04	1,31
1940—44	1,27	2,44	1,63				1,62	5,54	1,65	1,80	5,12	1,45
1945—49	1,20	2,68	2,02	1,58	2,92	1,37	1,61	4,71	1,45	1,40	3,61	1,60
1950—54	1,20	2,40	2,02				1,54	4,28	1,37	1,02	2,72	1,66
1955—59	1,17	2,08	2,09	1,34	2,63	1,43	1,53	2,90	1,64	1,27	2,86	1,77
1960—64	1,16	2,06	2,57	1,24	2,40	1,86	1,32	2,98	1,84	1,23	2,96	1,64
1965—69	1,11	2,00	2,50				1,16	2,83	2,27	1,26	2,51	2,20
1970—74	1,12	2,02	2,82									
1975—78	1,16	1,87	2,81									
Celkem	1,20	2,37	2,22	1,68	3,50	1,40	1,45	3,64	1,76	1,48	3,38	1,64

Prameny: [Šetření TSS 1978; Socialen proizchod 1969; Andorka - Zagórski 1977].

na“, a tedy také „nezatížena“ kapitálovým nebo kulturním dědictvím. Jak však ukázal K. Marx v *Kapitálu*, právě tato zbavenost znamenala v kapitalistické společnosti stejný, ne-li silnější zdroj kontinuity než „pozitivní“ připoutání k majetku. Zároveň je ovšem dělnická třída dlouhodobě nejrychleji rostoucí společenskou skupinou, která na jedné straně nejvíce „nasává“ populaci (především ze zemědělství) a na druhé straně je trvalým zdrojem pro formování dalších sociálních skupin, zejména zaměstnaneckých kategorií a inteligence.

Zemědělská populace plní v sociálních přesunech především úlohu „zdroje“, tj. mobilitní pohyby jsou směřovány hlavně ven, zatímco inteligence a zaměstnanci představují jakési „cílové“ skupiny, tj. pohyby směřují převážně dovnitř. V socialistických zemích plní dělnická třída obě tyto funkce, přičemž postupem vývoje se stává také nejmobilnější sociální skupinou. Dochází k tomu s poklesem intenzity odlivu ze zemědělství a zvýšením početnosti a významu dělnické třídy. Jak dokumentují údaje v tabulce 1,(1) k tomuto obratu došlo v Československu již před válkou, v Maďarsku a Polsku bezprostředně po válce (v Maďarsku však o něco dříve), v Bulharsku však až v padesátých letech.

Skutečnost, že Československo bylo z ekonomického a sociálního hlediska vyspělejší než ostatní sledované země, se projevuje i v mobilitních charakteris-

(1) V tabulkách a analýzách využíváme šetření třídní sociální struktury provedené ve spolupráci ÚFS ČSAV a FSÚ v roce 1978 [Metodika 1979] a dále mobilitních šetření provedených v MLR a PLR příslušnými statistickými úřady v letech 1972—1973 [Andorka — Zagórski 1977]. Kategorizace společenských skupin, mezi nimiž je mobilita sledována, navazuje na polsko-maďarskou komparaci, a proto jsou v dělnické třídě zahrnuti jen dělníci mimo zemědělství, přičemž kategorie zemědělců zahrnuje zemědělské dělníky, družstevní rolníky a samostatné hospodařící rolníky. Údaje jsou uvedeny jen za dělníky-muže ve všech zemích kromě Bulharska, kde se týkají celé ekonomicky aktivní populace.

V tabulce 1 jsou uvedeny koeficienty sebereprodukce, které měří jak míru seberekrutace, tak míru sebeorientace. Při hodnotě koeficientu = 1 by se příslušná kategorie reprodukovala způsobem odpovídajícím zastoupení všech společenských skupin v populaci. Čím více se hodnota koeficientu této hodnotě vzdaluje, tím menší mobilitu příslušná kategorie vykazuje a tím je sociálně „uzavřenější“.

tikách dalších společenských skupin. V podmínkách kapitalismu byla sociálně nejvíce uzavřenou skupinou inteligence a zaměstnanecké kategorie a za nimi následovala zemědělská populace. V průběhu budování socialismu se mobilita všech velkých společenských skupin zvyšovala, přičemž nejméně „pohyblivými“ se u nás stali zemědělci. Konkrétně k tomu došlo počátkem šedesátých let, tj. po dokončení kolektivizace zemědělství a v době, kdy se začala v širokém měřítku projevovat demokratizace školství. Odliv pracovníků ze zemědělství v tomto období dosáhl svého vrcholu a zemědělci nadále zůstávají společenskou skupinou s nejnižší úrovní sociální mobility. V ostatních socialistických zemích, pro něž máme k dispozici reprezentativní data, k tomuto „druhému obratu“ zatím nedošlo, přestože mobilita inteligence a zaměstnanců i zde vytrvale roste. Zhruba můžeme říci, že nejdále tento proces doposud pokročil v Bulharsku a nejméně v Polsku. Zemí s nejnižší mírou sociální mobility inteligence však zůstává Maďarsko.

Zabýváme-li se sociální mobilitou v historickém vývoji, musíme si položit otázku, které společenské skupiny se v jednotlivých vývojových etapách podílejí na celku sociálních přesunů více a které méně. Tak pro Československo platí, že rychlý vzestup mezigenerační mobility po roce 1945 byl dán mobilitními přesuny dvou největších společenských skupin, tj. dělnické třídy a rolnictva. Duševní pracovníci se nárůstu sociální mobility účastnili teprve v padesátých letech, zejména od jejich druhé poloviny. Jejich „sociální pohyblivost“ rychle vzrostla a potom již zůstala v podstatě stabilní.

Počátek šedesátých let přinesl snížení celkové sociální mobility, které bylo téměř výhradně způsobeno poklesem odlivu ze zemědělství a sociální stabilizací nové třídy družstevního rolnictva. Odlišný je již charakter dalšího poklesu mobility na počátku sedmdesátých let, na němž se podíleli zemědělci sice nejvíce, ale již spolu s dělnickou třídou a zaměstnaneckými skupinami. Můžeme tedy říci, že celková sociální mobilita vyjadřuje ve své vývojové tendenci dynamiku reprodukce hlavních společenských skupin již mnohem rovnoměrněji než dříve.

Také pokles vnitrogenerační mobility⁽²⁾ byl způsoben v první řadě zvyšující se sociální kontinuitou dělnické třídy. I zde se ukazuje, že zaměstnanecké kategorie se do mobilitních procesů zapojily až v průběhu padesátých let, takže mobilitní „boom“ počátku padesátých let byl především výsledkem sociálních přesunů mezi dělnickou třídou a zemědělci. Pozitivním rysem je ovšem to, že míra sociální kontinuity inteligence a zaměstnanců v celém dalším období trvale klesá, a to i v rámci nižší celkové mobility. Znamená to, že podíl této skupiny na mobilitních procesech roste, což je dáno nejen zvyšujícím se přílivem z ostatních společenských skupin, ale i omezením jejího kdysi výhradně „cílového“ charakteru, tj. větší mírou odlivu zejména do dělnické třídy.

Rozhodujícím nositelem sociální mobility tedy byla a je dělnická třída. S postupným prosazováním sociální stejnorodosti společnosti nabývají obdobných mobilitních charakteristik i ostatní společenské skupiny, přičemž sama dělnická třída se postupně přetváří ze skupiny původně výhradně „cílové“ ve skupinu zároveň „zdrojovou“, neboť je rozhodujícím zdrojem sociální rekrutace

(2) Vnitrogenerační mobilitou zde rozumíme mobilitu realizovanou v určitých historických obdobích, konkrétně vymezených sledovanými roky 1946, 1952, 1960, 1967, 1972 a 1978. Vnitrogenerační mobilita zjišťovaná mezi počátkem pracovní aktivity dotázaného a jeho současným postavením je pro analýzu historických trendů málo instruktivní, neboť mobilitní charakteristiky věkových kohort jsou ovlivněny stářím dotázaných — čím jsou starší, tím větší změnami sociálního postavení mohli prožít a zpravidla také prošli.

rychle rostoucích skupin inteligence a zaměstnanců. Zvláště patrný je tento vývoj v Československu, kde na každých 100 osob, jež do dělnické třídy v mezigeneračním sledu vstupují, připadá už 60 osob, které tuto třídu opouštějí a přecházejí zejména do kategorií duševních pracovníků.[3]

V dlouhodobé perspektivě je zřejmé, že význam dělnické třídy v mobilních procesech neustále roste, i když nejde o nějaký jednoduchý, plynulý proces. S klesajícím podílem strukturně podmíněné mobility je postavení nejen dělnické třídy, ale i ostatních společenských skupin spíše ambivalentní, tj. omezuje se postupně dříve výhradně cílový charakter inteligence a zaměstnanců i dominující zdrojová povaha zemědělské populace. Ústředním nositelem mobilních změn v procesech sociální homogenizace i nadále zůstává dělnická třída.

2. Dynamika sociální rekrutace(4) dělnické třídy

Jedním ze specifických rysů reprodukce dělnické třídy v socialistickém Československu je poměrně vysoká míra její mezigenerační kontinuity z hlediska sociálního původu. Podle mobilních šetření pochází z dělnického prostředí v ČSSR 60 %, v MLR 34 %, v PLR 47 %, v BLR 25 % a v SSSR (údaje za dělníky v Taganrogu) 55 % dotázaných dělníků-mužů. Je to způsobeno tím, že růst dělnické třídy v Československu, početné již na počátku socialistických přeměn, neprobíhal tak rychle jako jinde, takže rekrutace z jiných sociálních zdrojů (především ze zemědělství) nebyla tak velká. I když tempo růstu dělnické třídy u nás nebylo takové jako v jiných socialistických zemích, bylo nicméně velmi rychlé a zvýšení početnosti silně ovlivnilo i její vnitřní strukturu.

První poválečné desetiletí bylo obdobím velkých proměn v početnosti a struktuře dělnické třídy. Odcházeli z ní ti, kdo se zde ocitli v důsledku okupačního systému nucené práce — mladí lidé hodlající studovat, příslušníci inteligence i maloburžoazie, ženy z domácnosti. Poválečná obnova průmyslu a na ni navazující socialistická industrializace si však velmi záhy vyžádaly rozmnožení řad dělníků, a to ze všech dostupných zdrojů (ze zemědělství, z ostatního soukromovlastnického sektoru i ze složek obyvatelstva, které dosud nebyly plně ekonomicky aktivní). Združstevněním zemědělství se uvolnily další pracovní síly potřebné pro socialistickou přestavbu a mohutný rozmach průmyslu. Můžeme odhadnout, že jen počet průmyslových dělníků se v letech 1945—1955 zvýšil o jednu třetinu. Tento nárůst se samozřejmě promítl i do reprodukčních charakteristik dělnické třídy. Podle našich dat se v období 1946 až 1952 snížil podíl dělníků pocházejících z dělnického prostředí z 55 % na 52 % a naopak zvýšil podíl dělníků přicházejících z rodin zemědělců a malovýrobců z 42 % na 45 %. V dalším vývoji se zdroje rekrutace dělnické třídy mění vcelku plynule, přičemž postupně narůstá míra seberekutace a zvyšuje se příliv z rodin zaměstnanců.

Používáme-li mobilní data pro dokumentaci historického vývoje, můžeme postupovat různými způsoby. Prvním z nich je zjišťování sociálního původu příslušníků jednotlivých společenských skupin v různých historických obdobích. Druhým je porovnávání mezigeneračních přesunů mezi postavením otců

(3) Tataž relace činí v Maďarsku 100 : 35, v Polsku 100 : 30 a v Bulharsku 100 : 15.

(4) Pro dvě stránky mobilních procesů zde zavádíme pracovní termíny „sociální rekrutace“ (tj. složení dotázaných podle sociálního postavení jejich otců) a „sociální orientace“ (tj. sociální složení otců podle postavení dotázaných). Tomu odpovídají i termíny „sociální seberekutace“ (např. podíl dělníků, jejichž otcové byli rovněž dělníky) a „sociální sebeorientace“ (podíl dotázaných z dělnických rodin, kteří se opět stali dělníky).

a prvním postavením dotázaných podle věkových kohort. Konečně třetí možný způsob je určitým „průnikem“ obou předchozích. Jde o zjišťování mobilitních charakteristik srovnatelných věkových kohort v jednotlivých historických obdobích. Všechny tři uvedené způsoby zpracování mobilitních dat vedou k závěru, že dělnická třída se ve stále větší míře rekrutuje z vlastních řad. Výsledky se liší pouze v konkrétním určení „bodů obrátů“, tj. období, kdy podíl dělníků dělnického původu přesáhne podíl dělníků pocházejících z rodin zemědělců. Sledujeme-li dotázané podle jejich postavení na počátku práce, začíná tento trend již v polovině padesátých let; jestliže je sledujeme podle jejich postavení ve věku 25—35 let, je obrát situován do poloviny šedesátých let; konečně nebereme-li věk dotázaných v úvahu, projevuje se seberekrutace výrazněji až na konci šedesátých let.

Skutečnost, že dělnická třída se v rostoucí míře rekrutuje z vlastních řad, nelze ovšem považovat za výraz nějaké prosazující se „rigidity“ sociální struktury socialistické společnosti. Jde totiž o nutný důsledek změn, k nimž v této struktuře v dlouhodobém vývoji dochází. S tím, jak se zvyšuje váha dělnické třídy v celém složení populace (a tedy i v „populaci otců“), musí stoupat i míra seberekrutace. Tento trend má velký pozitivní význam pro upevňování řad dělnické třídy, pro posilování jejích specifických sociálních rysů. Teprve v mezigeneračním čase je možné si plně osvojit všechny hluboké přeměny ve vztahu k práci, kolektivu a společnosti, které přechod do řad dělnické třídy přináší. Se změnami v sociálně třídní struktuře rovněž souvisí i rostoucí podíl dělníků pocházejících z rodin inteligence a zaměstnanců a klesající podíl dělníků rolnického původu.

Zabýváme-li se však dynamikou sociální mobility dělnické třídy, je třeba analyzovaná data nejprve očistit od vlivu uvedených strukturních změn. Srovnávali jsme proto složení dělníků z hlediska jejich sociálního původu (v historickém sledu věkových kohort) se složením celé populace z tohoto hlediska. Tímto přepočtem seberekrutační trend „zmizí“ (což nic nemění na jeho realitě a významu) a objeví se jiný obraz. Složení dělnické třídy z hlediska sociálního původu jejích příslušníků se neustále připodobňuje charakteristikám sociálního původu celé populace. „Mobilitní specifičnost“ dělnické třídy se v historickém sledu generací postupně tlumí a sociální stejnorodost společnosti se zvyšuje.

Pokusme se stanovit hlavní etapy tohoto důležitého vyrovnávacího trendu, jak se jeví v mobilitní retrospektivě z hlediska roku 1978. První etapou je období „rekrutační stability“ v podmínkách kapitalismu, kdy se složení dělnictva z hlediska sociálního původu nejvíce odlišuje od složení celé společnosti. Míra seberekrutace dělnické třídy je vysoká a podíl dělníků rolnického původu nízký. Obrát nastává bezprostředně po roce 1945, kdy byl započat vlastní vyrovnávací proces, trvající až do šedesátých let. V tomto období se míra seberekrutace dělnické třídy rychle snižuje, přičemž do jejích řad zvýšenou měrou vstupují osoby jak rolnického, tak zaměstnaneckého původu. Třetí období představují sedmdesátá léta, která se na základě mobilitních dat ukazují jako období nové stability v podmínkách, kdy bylo dosaženo již vysokého stupně sociální stejnorodosti.

Tento trend lze pozorovat nejen v mezigenerační mobilitě mužů, ale také žen (porovnáme-li jejich postavení s postavením otců). Celkový objem mezigeneračních přesunů je u žen zhruba stejný jako u mužů. V historickém vývoji jsou pak oba mezníky, tj. obrát k homogenizaci a později ke stabilizaci, v souboru žen ještě zřetelnější. Vyrovnávací trend je však u nich přerušen v desetiletí 1955—1965, kdy se míra přílivu dělnic z dělnického prostředí zvýšila.

Pokud jde o vnitrogenerační mobilitu, pozorujeme trend v podstatě opačný. Míra seberekрутace dělnické třídy byla z tohoto hlediska nejnížší bezprostředně po válce a potom se zvyšovala až do počátku sedmdesátých let, kdy u mužů došlo ke stabilizaci a u žen k určitému poklesu. Tento trend je zřejmý nejen v pozorované mobilitě, ale i když přihlídneme — jako v předchozím případě — k dynamice ve složení ekonomicky aktivní populace. V obou typech sociální mobility (mezi generacemi i v rámci pracovní dráhy dnešní populace) lze tedy určit v podstatě stejné mezníky, jejichž význam je však protichůdný. Zatímco na přelomu čtyřicátých a padesátých let došlo v mezigenerační mobilitě děl-

Tabulka 2. Sociální rekrutace dělníků podle období počátku jejich pracovní aktivity v některých socialistických zemích (v %)

Období počátku pracovní aktivity	Podíl dělníků pocházejících z dělnických rodin				Index disimilarity			
	ČSSR	BLR	MLR	PLR	ČSSR	BLR	MLR	PLR
Do 1940	56,1	24,0	43,1	52,6	14,2	48,4	24,6	32,2
1940—44	60,7		45,9	56,0	13,4		21,4	26,4
1945—49	57,5	28,3	42,5	47,8	10,0	28,6	18,1	13,6
1950—54	57,2	32,5	47,2	46,4	9,6	19,2	18,4	12,0
1955—59	60,3		53,9	47,6	9,2		19,2	10,1
1960—64	62,4	49,0	50,9	47,8	8,4	12,1	13,1	10,4
1965—69	61,7		61,6	54,4	6,4		8,4	11,4
1970—74	63,6				7,2			
1975—78	62,6				8,7			
Celkem	59,8	34,6	52,6	50,5	10,0	32,8	17,0	16,4

Prameny: [Šetření TSS 78; Socialen proizchod 1969; Andorka - Zagórski 1977].

nické třídy ke značnému poklesu míry seberekрутace, je pro vnitrogenerační mobilitu naopak toto období počátkem růstu vnitrogenerační kontinuity. A naopak, zatímco počátek sedmdesátých let je pro mezigenerační přesuny dělnické třídy obdobím, kdy se míra seberekрутace po předchozím poklesu začíná stabilizovat, z hlediska vnitrogenerační mobility začíná míra seberekрутace klesat.

Sociální přesuny mezigeneračního a vnitrogeneračního typu jsou tedy do určité míry komplementární. Jde o částečně se kompenzující trendy, resp. dvě stránky téhož procesu, z nichž jedna je zpravidla dynamičtější než druhá. (5)

Z tabulky 2, (6) v níž jsme shrnuli údaje o několika socialistických zemích, je patrné, že ve vývoji sociální rekrutace dělnické třídy existují některé shod-

(5) Jestliže nevycházíme ze série mobilitních šetření (která je k dispozici vlastně jen v Maďarsku jako jediné zemi na světě), přičemž historický vývoj simulujeme retrospektivou založenou na členění podle věkových kohort a na výpovědích o sociálním postavení v minulosti, nemůžeme ani určit, do jaké míry se trendy probíhající v mezigenerační a ve vnitrogenerační mobilitě navzájem vyrovnávají. Lze však oprávněně předpokládat, že objem vnitrogenerační mobility i v jejím souhrnu (tj. v celém rozsahu pracovní dráhy dotázaných) je zpravidla menší než objem mezigenerační mobility, takže „kompenzace“ těžko může být úplná.

(6) Index disimilarity zde měří rozdíl mezi složením dělníků podle jejich sociálního původu a složením všech dotázaných podle stejného hlediska. Počítá se jako polovina všech rozdílů obou složení a vyjadřuje podíl osob, jejichž přerozdělením ze sledovaného hlediska by se dosáhlo rovnosti obou složení.

né, ale i rozdílné rysy. Na počátku padesátých let, tj. v období masového růstu početnosti dělníků, poklesla ve všech zemích (kromě Bulharska) míra seberekрутace dělnické třídy a zvýšil se podíl dělníků rolnického původu. Potom se již otevírá plynulý trend stoupající míry sociální seberekрутace dělnické třídy, stejně jako v Československu.

Ve všech sledovaných zemích se tedy z hlediska sociální mobility počátek socialistické výstavby projevuje jako období náhlého poklesu mezigenerační kontinuity dělnické třídy, kdy se její složení podle sociálního původu zároveň připodobnilo složení celé ekonomicky aktivní populace z tohoto hlediska. Jednotlivé socialistické společnosti se však liší v tom, do jakého období je situován bod obratu směrem ke stabilizaci mobilitních procesů, resp. zda můžeme zjistit ještě další mezníky v dynamice seberekрутačního trendu. Tak ze všech zemí nejdříve se tendence ke stabilizaci objevuje v Maďarsku a trvá zde až do konce šedesátých let. Poté je znovu vystřídána novým poklesem míry sociální seberekрутace, a to až na úroveň blížíící se k tomuto indikátoru pro Československo. Jde bezpochyby o souvislosti sociálně ekonomického a vnitropolitického vývoje, které se projevují i v údajích o celkových mobilitních přesunech. V Polsku míra seberekрутace dělnické třídy přestává klesat v polovině padesátých let a potom se již stabilizuje. Proces vyrovnávání mezi složením dělníků a celé populace podle sociálního původu trval nejdéle v Československu — zde také ovšem máme k dispozici nejdelší „časovou řadu“.

Můžeme předpokládat, že k určité stabilizaci míry sociální seberekрутace dělnické třídy došlo ke konci šedesátých let také v Bulharsku, neboť i zde bylo dosaženo velké podobnosti složení dělníků a celé populace podle sociálního původu.⁽⁷⁾ Údaje o vnitrogenerační mobilitě v této socialistické zemi (které pro MLR a PLR nemáme) nasvědčují tomu, že komplementarita mezigeneračních a vnitrogeneračních mobilitních procesů není specificky československým jevem. I v Bulharsku se totiž ukazuje, že s poklesem mezigenerační kontinuity dělnické třídy na počátku šedesátých let začíná stoupat její kontinuita vnitrogenerační.

Na základě údajů o čtyřech socialistických zemích, které navíc nejsou úplné a zcela srovnatelné, můžeme těžko činit zobecňující závěry. Je však zřejmé, že v procesu utváření sociální struktury socialistické společnosti dochází v mezigenerační mobilitě buď k poklesu, nebo ke stabilizaci míry seberekрутace dělnické třídy, ne však k jejímu zvyšování. Období, v nichž dochází k určitým trendovým zvrátům, mají nejužší návaznost na sociálně ekonomický vývoj. Proto jsou také mezníky v seberekрутačním trendu v jednotlivých zemích historicky situovány různě. Pokud jde o dynamiku vnitrogenerační mobility, lze naopak říci, že po dosažení určitého stupně vyrovnání se její kontinuita posiluje.

V souvislosti s analýzou sociální rekrutace je třeba položit si důležitou otázku. Jak se promítá sociální původ dělníků do jejich dalších charakteristik, od způsobu života až po společenské vědomí? Odpovědět na tuto otázku v její plné šíři zde nemůžeme. Na základě dat, která doposud máme k dispozici, docházíme ke dvěma téměř protikladným závěrům, což je pravděpodobně způsobeno tím, že je obtížné izolovat „čistý“ vliv sociálního původu, tj. odlišit jej od vlivu současného postavení a životních podmínek dělníků. Je známo, že jednotlivé oddíly dělnické třídy mají zčásti odlišnou strukturu rekrutačních

(7) Předpoklad budeme moci ověřit na základě výsledků nového mobilitního šetření, které bylo provedeno v roce 1979 a jehož výsledky teprve budou publikovány.

Tabulka 3. Charakteristiky ekonomicky aktivních dělníků podle jejich sociálního původu

Charakteristika	Dělníci pocházející z rodin dělníků			Dělnice pocházející z rodin dělníků		
	zaměstnanců	zemědělců		zaměstnanců	zemědělců	
Podíl vyučených osob	72,6	65,1	54,4	40,3	41,8	25,4
Podíl osob s vyšším vzděláním	11,2	27,9	11,4	12,4	28,4	8,7
Průměrná mzda (v % z celku)	91,8	101,1	102,7	96,7	100,0	100,6
Počet dětí	1,59	1,30	2,05	1,80	1,51	2,10
Podíl bytů v rodinných domech a zemědělských usedlostech	51,3	35,3	72,2	47,8	48,9	63,5
Podíl bytů I. kategorie	48,5	53,7	39,4	50,8	56,7	44,4
Podíl domácností vybavených:						
automatickou pračkou	20,6	23,6	12,1	18,3	27,0	14,6
knihovnou (nad 100 svazků)	45,6	61,6	31,0	43,0	50,4	32,1
autem	44,1	52,8	38,5	43,7	48,2	39,8

Pramen: [Šetření TSS 1978].

zdrojů.(8) Diferenciace podle sociálního původu je také úzce spjata s ekologickými rozdíly, tj. s územím, velikostí a typem bydliště i charakterem bydlení.

Jak je patrné z tabulky 3, dělníci s různým sociálním zázemím mají různou úroveň kvalifikace a vzdělání, liší se životními podmínkami, mají různý počet dětí a zčásti také specifickou strukturu využívání volného času. Rozdíly mezi dělnicemi jsou zpravidla z tohoto hlediska menší než mezi dělníky, což lze vysvětlit tím, že sociální charakteristiky žen jsou doposud často odvozeny od postavení mužů. Výrazným homogenizačním prvkem je ovšem v této souvislosti úroveň mezd, která odpovídá spíše odvětvovým preferencím než kvalifikačním stupňům.

Jestliže údaje uvedené v tabulce 3 třídíme dále podle velikosti bydliště dotázaného (což je jen jeden z mnoha indikátorů současných podmínek života), rozdíly se pouze mírně tlumí. Jednotlivé skupiny dělníků, rozlišené podle jejich sociálního původu, se významně liší z hlediska své kvalifikační úrovně, podmínek života a volného času, i když žijí v obdobném prostředí. Tato skutečnost svědčí nejen o přetrvávající důležitosti sociálního zázemí, ale i naopak o zmenšujícím se významu rozdílů mezi městem a venkovem, které v některých indikátorech životní úrovně (např. v průměrné mzdě nebo vlastnictví auta) úplně mizí.

Na druhé straně ve výsledcích výzkumu dělnické třídy provedeného ve třech průmyslových závodech ve velkých městech ČSR se ukázala naprostá nezávislost materiálních podmínek života, způsobu trávení volného času i řady aspektů společenského vědomí na sociálním prostředí, z něhož dělníci pocházejí. Toto objektivní zjištění je přitom v plném souladu s velmi malou důležitostí, kterou zkoumaní dělníci sami přikládali sociálnímu původu pro určení sociálního postavení jedince v naší společnosti. Ukazuje se tedy, že současné podmínky života a práce dělníků mají přece jen rozhodující diferenciační význam a že když vybereme jejich skutečně homogenní skupinu (což se nám

(8) Je samozřejmé, že dělníci pocházející z rodin dělníků tvoří ve všech oddílech dělnické třídy většinu. Pokud jde o specifika jejich rekrutace, pak z dělnického prostředí pocházejí nejčastěji průmysloví dělníci (60 %), zemědělské zázemí mají především stavební dělníci (36 %) a z rodin inteligence a zaměstnanců pocházejí hlavně dělníci ve službách (8 %). Obdobné rozdíly se objevují i z hlediska původního sociálního postavení dotázaných, kde jsou rovněž nejvíce kontinuální skupinou průmysloví dělníci.

těžko může podařit na celospolečensky reprezentativním souboru], rozdíly podle sociálního původu se téměř vytratí.

Můžeme tak vyslovit hypotézu, že i když dělnická třída zůstává z hlediska svých rekrutačních zdrojů diferencovanou společenskou skupinou, vyrovnávací proces postoupil v řadě oblastí velmi daleko a ani procesům sociální rekrutace tedy nemůžeme přikládat takovou váhu, jakou měly v minulosti. Zde nesmíme ovšem zapomenout na to, že naše údaje nezachycují vnitřní obsahové a kvalitativní momenty v práci a životě dělníků. Mezigenerační kontinuita a dlouhodobá kumulace pracovních dovedností, smyslu pro kolektivní spolupráci, společenské angažovanosti a dalších hodnot charakterizujících dělnickou třídu neztrácejí nic na své důležitosti.

3. Sociální orientace dělníků

Druhou stránku mobilitních přesunů dělnické třídy představuje její podíl na doplňování jiných společenských skupin, tj. její „sociální orientace“. Československo patří k těm vyspělým socialistickým zemím, kde celková mezigenerační mobilita směřující od dělníků k duševním pracovníkům již převažuje nad přechody od zemědělské populace k dělnické třídě. Znamená to, že dominantou sociálních přesunů je formování socialistické inteligence a zaměstnaneckých kategorií, a to především z řad dělnické třídy. Z dotázaných, kteří pocházeli z dělnických rodin, bylo v roce 1978 38 % příslušníky uvedených společenských skupin, přičemž z dotázaných, kteří sami byli na počátku své pracovní dráhy dělníky, vstoupilo do řad inteligence a zaměstnanců 17 %. Sledujeme-li sociální původ dnešní inteligence a zaměstnanců, pak více než polovina jich pochází z dělnických rodin a čtvrtina byla na počátku své práce dělníky. Dcery dělníků přecházejí do řad nemanuálních pracovníků více než jejich synové a uvedený typ mobilitní dráhy je také častější na Slovensku než v českých zemích. Projevují se zde obecnější rysy reprodukce pracovních sil, a to jednak výchozí podmínky rozvoje (v případě územních rozdílů), jednak odlišnost profesionální orientace (v případě rozdílů mezi muži a ženami).

Obdobně jako u historického vývoje rekrutace dělnické třídy, také v případě její sociální orientace lze určit několik etap. Jak naznačují údaje v tabulce 4,(9) prvním je období bezprostředně po roce 1945, kdy se pronikavě zeslabuje doposud převažující sociální „sebeorientace“ dělnické třídy, tj. velmi značná kontinuita sociálního postavení dětí dělníků. Osoby pocházející z dělnických rodin vstupují v tomto období daleko častěji do kategorií nemanuálních pracovníků a také — v rámci významného podílu dělnické třídy na kolektivizaci zemědělství — do řad družstevního rolnictva. Tento trend pokračuje i v šedesátých letech, přičemž na počátku sedmdesátých let dochází ke stabilizaci, resp. určitému zvýšení míry sociální sebeorientace. O stabilitě v tomto období však můžeme hovořit pouze tehdy, jestliže eliminujeme vliv měnícího se složení pracovních sil. Protože v sedmdesátých letech je mezi osobami nastupujícími svoji pracovní dráhu mnohem více duševních pracovníků, směřuje do nich i mnohem větší příliv dotázaných z dělnických rodin. Můžeme usuzovat, že uvedená strukturní změna zapůsobilá jako limit další dynamiky sociální orientace dělnické třídy v její „čisté míře“.

(9) Index dissimilarity, obdobný jako u tab. 1, zde měří rozdíl mezi sociálním složením osob dělnického původu a sociálním složením celé ekonomicky aktivní populace. Přerozdělením uvedeného podílu osob by se dosáhlo rovnosti obou složení.

Tabulka 4. Sociální orientace osob pocházejících z dělnických rodin podle období počátku jejich pracovní aktivity v některých socialistických zemích (v %)

Období počátku pracovní aktivity	Podíl osob z dělnických rodin, které byly opět dělníky				Index dissimilarity			
	ČSSR	BLR	MLR	PLR	ČSSR	BLR	MLR	PLR
Do 1940	72,1	71,4	69,9	72,4	19,2	14,9	20,0	30,8
1940—44	75,1		68,4	76,2	16,3		17,7	25,0
1945—49	71,4	57,5	68,4	75,2	11,2	10,4	16,1	13,6
1950—54	69,6		66,8	72,1	11,1		16,5	12,0
1955—59	64,1	61,7	72,4	76,8	9,6	8,2	18,8	10,1
1960—64	77,8		78,3	81,4	10,5		12,5	10,1
1965—69	72,6	70,9	81,3	80,8	7,2	9,4	8,4	11,4
1970—74	77,1				8,7			
1975—78	73,1				10,4			
Celkem	72,6	66,3	76,0	77,2	12,2	14,2	16,5	16,5

Pramen: [Šetření TSS 1978; Socialen proizchod 1969; Andorka - Zagórski 1977].

Jaké obecnější rysy ve vývoji sociální orientace dělníků můžeme zjistit z porovnání socialistických zemí? Její dynamika se v zásadě utváří do dvou podob. První se týká pozorované míry sociální sebeorientace dělnické třídy, ale také mezigeneračních přechodů z dělnické třídy do zaměstnaneckých kategorií. Tento trend je v souladu s vývojem celkové sociální mobility a sleduje také extenzivní přesuny v objemu a složení pracovních sil, tj. nejdříve rychlý nárůst až do konce padesátých let a pak pozvolný pokles, resp. stabilizaci. Tak podíl synů dělníků, kteří začali svoji pracovní dráhu jako zaměstnanci, vrcholil v Bulharsku a Polsku na počátku padesátých let (29 % a 23 %), zatímco v Československu a Maďarsku až v druhé polovině padesátých let (28 % a 14 %). Údaje však naznačují, že také v průběhu sedmdesátých let dochází k novému, i když již menšímu zvýšení mezigeneračních přechodů z dělnické třídy do inteligence a zaměstnanců. V Československu lze tento nový vzestup pozorovat i v údajích o vnitrogenerační mobilitě, která se v období 1972—1978 vzhledem k předcházejícímu pětiletí zdvojnásobila (ze 4 % na 8 %).

Vývoj sociální sebeorientace dělnické třídy se jeví poněkud jinak, srovnáme-li současnou sociální strukturu osob dělnického původu se sociálním složením celé ekonomicky aktivní populace. Potom totiž dominuje homogenizační trend, tj. postupné sblížování obou struktur. Tempo vyrovnávání však není v jednotlivých socialistických zemích stejně rychlé a plynulé. I v tomto pohledu přináší první období socialistické revoluce radikální zlom v sociální orientaci dělníků. Poté následuje již více či méně plynulý vývoj směrem k sociální stejnorodosti. V souvislosti se zvláštnostmi sociálně ekonomického vývoje každé země dochází v některých obdobích k určitému zvýšení míry sebeorientace (jako tomu bylo např. v Maďarsku v druhé polovině padesátých let nebo v ČSSR počátkem šedesátých let) či k její dlouhodobé stabilizaci (zejména v Polsku již od padesátých let). Zdá se tak, že každá významná změna v sociálně ekonomickém vývoji společnosti je poměrně citlivě registrována v charakteristikách sociální orientace dělnické třídy, zejména pak v objemu mobilitních přesunů dělníků do řad inteligence.

Proces formování socialistické inteligence je tedy pro sociální orientaci dělnické třídy rozhodující. S tím také samozřejmě souvisí význam, který má pro dělníky vzdělání. Potvrzují to výzkumy, podle nichž dělníci přisuzují vzdělání velkou důležitost pro život a práci člověka i pro sociální diferenciaci společ-

nosti.[10] Tak lze vysvětlit značné kvalifikační aspirace dělníků nejen pokud jde o ně samé, ale především pokud jde o vzdělání jejich dětí. Například výzkum dělnické třídy v průmyslových závodech ukazuje, že v souladu s přáním rodičů by mělo 50 % dělnických dětí dosáhnout středoškolského a 10 % vysokoškolského vzdělání. Vzhledem k tomu, že ani hlubší analýzou získaných údajů se nepodařilo prokázat vnitrotřídní sociální podmíněnost předpokládaného vzdělání dětí, lze se domnívat, že jeho hodnota je ve vědomí dělnické třídy ceněna vcelku nezávisle na dalších sociálních charakteristikách dělníků a jejich rodinného zázemí.[11]

Skutečná úroveň vzdělanosti dělnických dětí je přirozeně nižší než úroveň aspirací. Je to dáno nejen tím, že ne každé přání se uskuteční, ale také tím, že zatímco v případě aspirací zjišťujeme možné perspektivy, u skutečné úrovně vzdělanosti sledujeme poměrně vzdálenou minulost. Rovněž je třeba vzít v úvahu skutečnost, že uvedená data byla zjištěna výzkumem dělníků ve velkých městech, pracujících v klíčových odvětvích. Podle reprezentativních údajů za celé Československo dosáhlo z dospělých dětí dotázaných dělníků (tj. jimž bylo v roce 1978 více než 25 let) 24 % středoškolského a 6 % vysokoškolského vzdělání [TSS-78].

Předpokládali jsme, že nejsou-li výrazněji sociálně podmíněny vzdělanostní aspirace, bude alespoň skutečná úroveň vzdělání dělnických dětí více závislá na vzdělání rodičů, popřípadě prarodičů. Ani tento předpoklad však analýza nepotvrdila. Byla zde zjištěna jen o málo větší míra determinovanosti než u předpokládaného vzdělání. Určitý význam má pouze příjmová úroveň domácnosti, počet dětí a s tím související některé prvky způsobu života, zejména pokud jde o zaměstnání rodičů na rodinu a výchovu dětí.[12] Svůj význam má ovšem ekologická dimenze, zejména míra urbanizace, s níž roste podíl dětí z dělnických rodin s vyšším než základním vzděláním.

Na základě uvedených zjištění můžeme vyslovit hypotézu, že mezigenerační sociální orientace dělníků směrem k inteligenci se netýká výhradně některých částí nebo skupin dělnické třídy. Naopak, vzdělání je dnes v řadách dělnické třídy již vcelku všeobecně oceňovanou hodnotou, která díky společenským podmínkám je také prakticky realizována. Tato skutečnost umocňuje i význam naznačených tendencí v sociální orientaci dělníků.

4. Závěrem

Analýza mobilitních aspektů reprodukce dělnické třídy vyznívá jednoznačně pro tezi o prosazování sociální stejnorodosti socialistické společnosti. V tomto procesu se prolamují a postupně odstraňují hranice sociálních tříd, dělnickým charakterem se prosycuje celá sociálně třídní struktura a zároveň se kvalita-

(10) Využíváme zde výsledků výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech*, z nichž vyplývá, že dělníci situují vzdělání v pořadí hodnot výše než příslušníci inteligence. Dělníci rovněž častěji uvádějí vzdělání jako důležité hledisko postavení, které jedinec zaujímá ve společnosti.

(11) Jde o závěr z regresní analýzy, kde bylo předpokládáno vzdělání dětí sledováno podle úrovně vzdělání rodičů a prarodičů, podle materiálních podmínek života rodiny a podle některých charakteristik vědomí. Přes široký okruh zahrnutých proměnných se podařilo vysvětlit jen necelých 10 % variance úrovně vzdělanosti, které by podle dotázaných měly dosáhnout jejich dětí.

(12) Také zde interpretujeme výsledky regresních analýz, kterým jsme podrobili jednak výsledky výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech*, jednak data šetření TSS-78. Na základě co možná nejširšího okruhu proměnných bylo v prvním případě vysvětleno 23 %, v druhém případě 16 % variance dichotomické proměnné „alespoň jedno dospělé dítě dotázaného má — nemá střední nebo vysokou školu“. Závěry z obou datových souborů jsou navzájem kongruentní.

tivně proměňuje i sama dělnická třída, při uchování a posilování společensky progresivních prvků svého sociálního profilu. Dělnická třída je hlavní silou tohoto revolučního pohybu a tím i dominantou mobilních přesunů, a to nejen z hlediska kvantitativního (vzhledem ke své narůstající převaze), ale i z hlediska kvalitativního (vzhledem k nejužší spjatosti svých objektivních zájmů s procesem vyrovnávání třídních rozdílů).

S tím souvisí i zjištěné skutečnosti, tj. že i když podíl dělníků dělnického původu stoupá, stejně jako podíl dělníků, jejichž děti se opět stávají dělníky, potom míra sociální seberekrutace dělnické třídy v historickém vývoji buď klesá, nebo je stabilní; obdobně také míra její sebeorientace vykazuje dlouhodobě klesající tendenci, přičemž v určitých obdobích se stabilizuje. Vysoké ocenění vzdělání ve vědomí dělnické třídy a příznivé společenské podmínky jsou zdrojem kulturního rozvoje dělnické třídy samé i významných mobilních přesunů dělníků do řad inteligence. Oba tyto důležité, navzájem se doplňující trendy, byly analyzovány v sovětské literatuře jako „podělničtění“ sociálně profesionální struktury a jako její „intelektualizace“ [Klopov 1980 : 25].

Je samozřejmé, že zvláštnosti sociálně ekonomického vývoje v jednotlivých socialistických zemích vedou i k odlišnostem v mobilních procesech a jim odpovídající reprodukci dělnické třídy. Základní rysy jsou však shodné, přičemž v postupu socialistického vývoje dochází k dalšímu vyrovnávání dosud existujících rozdílů. V tom je porovnání výsledků existujících mobilních šetření jednoznačné a přesvědčivé, i když se zatím týkají spíše formy než obsahu mobilních přesunů.

Analýza mobilních aspektů reprodukce dělnické třídy a celé sociálně třídní struktury socialistické společnosti není zdaleka u konce. Postupně je ji třeba více zaměřovat na konkrétní obsah probíhajících změn, na „sociální význam“ mobility pro rozvoj pracovního a tvůrčího potenciálu společnosti, pro změny způsobu života i pro dynamiku společenského vědomí.

Literatura

- Andorka, R. — Zagórski, K.: *Social'noje peremeščenije v Vengrii i v Pol'se. Sopotavitel'nyj analiz dannych za 1972 i 1973 gg.* Budapešť, Varšava, CSU VNR, CSU PNR 1977.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální mobilita v socialistických a kapitalistických zemích.* Sociologický časopis 1978, č. 1.
- Klopov, E. V.: *Social'naja dinamika rabočego klassa SSSR.* Moskva, Znanie 1980.
- Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Marx, K.: *Kapitál I.* Praha, SNPL 1954.
- Socialen proizchod i promeni v socialnoto položenie na licata zaeti v narodnoto stopanstvo na 1 noemvri 1967 g.* Sofia 1969.
- Šetření třídní a sociální struktury ČSSR 1978.* Tabulkový materiál (ÚFS).
- Večerník, J.: *Historická dynamika mobilních přesunů v socialistické společnosti.* Sociológia 1983.
- Výzkum „Dělnická třída v průmyslových závodech“. Tabulkový materiál (ÚFS).

Резюме

И. Вечерник: Мобильностные аспекты воспроизводства и развития рабочего класса

Рабочий класс является решающим носителем мобильностных процессов в социалистическом обществе, так как он выполняет функцию как «целевой», так и «ресурсной» социальной группы. В 50-ые годы в ряды рабочего класса поступали массы сельского населения, а по мере развития он становится все больше основой пополнения рядов социалистической интеллигенции. Пропорции обеих функций меняются не только в историческое время, они отличаются также при сопоставлении отдельных социалистических стран.

Мобильность рабочего класса изучается в историческом развитии с двух точек зрения, т. е. с точки зрения социальной рекрутации и с точки зрения «социальной ориентации». Во всех изучаемых странах начало социалистического строительства проявляется как период внезапного снижения межпоколенческого континуитета рабочего класса. Лишь после сформирования многочисленного рабочего класса наступает поворот в сторону стабилизации тенденции к самопополнению — в первую очередь он наступает в Польше, позже в Венгрии, а позднее всего в Чехословакии. Состав рабочего класса по социальному происхождению все больше приближается ко всему населению и поэтому процессам социального пополнения (происхождения) нельзя придавать такое значение, как в прошлом.

Что касается развития социальной ориентации рабочего класса, то в Чехословакии мобильность в направлении от рабочих к умственным работникам уже превалирует над переходами от сельского населения к рабочему классу. И в этом отношении социалистическая революция во всех изучаемых странах привела к перелому в преобладающей раньше «самоориентации» рабочего класса, после которого наступает более или менее плавное гомогенизационное развитие, т. е. сближение социальной структуры лиц рабочего происхождения с социальным составом всего активного населения. Для социальной ориентации рабочего класса решающим является формирование социалистической интеллигенции. С этим связано также значение образования для рабочих, причем как в их сознании и ценностных ориентациях, так и в объективно реализованных социальных траекториях их детей.

Summary

J. Večerník: The Mobility Aspects of the Reproduction and Development of the Working Class

The working class is a major carrier of mobility processes in socialist society since it discharges the role of both a 'target' and 'resource' social group. In the 1950's its ranks were swelled by masses of the agriculture population and recently the working class has been more and more a base for the recruitment of the socialist intelligentsia. The proportions of the two functions tend to change not only in time but they also differ in individual socialist countries.

The mobility of the working class is followed in the historical development from two viewpoints, i. e. from the point of 'social recruitment' and 'social orientation'. In all the countries under study the beginnings of socialist construction appeared as a period of an abrupt drop in the inter-generation continuity of the working class. Only after the formation of a numerous working class was there a turn towards the stabilization of the recruitment trend — first it occurred in Poland, later in Hungary and last in Czechoslovakia. The composition of the working class according to social origin and background has been getting similar to the profile of the entire population and that is why the processes of social recruitment can no longer be ascribed such importance as they had in the past.

As far as the development of social orientation of the working class is concerned, in Czechoslovakia mobility from workers to intelligentsia currently outnumbers that from the agricultural population to the working class. In this direction too the socialist revolution in all the countries under review has brought about a major change of the formerly prevailing 'self-orientation' of the working class which was followed by a more or less fluent homogenization trend, i. e. the social structure of persons of the working class background has been growing similar to the social composition of the entire active population. As regards the social orientation of the working class of decisive character is the formation of the socialist intelligentsia and the related importance this has for workers' education both in their consciousness and their value-orientations and the objectively realized social careers of their children.